

A történelmi pietizmus és Luther

Több mint százéves vita újult ki nemrégiben arról a kérdésről, hogy a pietizmus gyökerei a német lutheranizmusban keresendők-e, vagy pedig más országoknak, más felekezeteknek köszönhetőek azok az eszmei hatások, amelyek ezt a kiterjedt kegyességi mozgalmat elindították. A vitát annak idején Albrecht Ritschl monográfiája váltotta ki¹. Legutóbbi szakasza viszont Johannes Wallmann és – a szövegkritikusként is elismert – Kurt Aland között zajlott². Wallmann álláspontja szerint a fiatal Spener számára a puritán traktátusok olvasása, s a jezsuitából kálvinistává lett Jean de Labadie-val való találkozás jelentett meghatározó élményt, míg Aland a strasbourgi professzorok hatásával, az itteni Luther-olvasmányokkal magyarázza a „pietizmus” leendő „atyjának” első lépéseit.

Az igazság – mint a legtöbb hasonló esetben – valószínűleg valahol középen van. Ha kézbe vesszük Spener úttörő írását, az 1675-ben megjelent *Pia desiderat*³, reformjavaslatai között találunk olyanokat, amelyek már a reformáció korában is elhangzottak (pl. a hívők egyetemes papsága), de olyanokat is, amelyek valóban Labadie gyakorlatát visszhangozzák (pl. a konventikulumok, azaz a bibliaórák szorgalmazása).

Spenert olvasva szembeötlik, hogy lépten-nyomon Lutherre hivatkozik. Ez önmagában még nem jelent sokat: akkoriban Lutherre illet hivatkozni. Spenernél viszont pontos, oldalszám szerint visszakereshető idézeteket találunk. Első javaslatát, mely óriási változásokat hozott a gyülekezetek életében („Gondoljunk arra, hogy Isten Igéjét gazdagabban szólaltassuk meg közöttünk”), többek között így indokolja: „és mit kíván buzgóbban a mi megboldogult Lutherünk, mint hogy az embereket az Írás szorgalmas olvasására rábírja. Sőt, szinte arra gondolt, hogy a saját könyveit kifogyni hagyja, hogy az embereket magának az Írásnak az olvasásától el ne vonja. Szavai így hangzanak (Altenburgi kiadás 1. kötet 6a oldal): »Szívesen látnám, hogy összes könyveim hátra maradnának és elsüllyednének, és ez az egyik oka annak, hogy megborzadok a példán, amit látok, mi haszna annak, hogy a Szentíráson kívül és mellett sok könyvet és nagy könyvtárakat kezdtek gyűjteni. Válogatás nélkül szedtek össze mindenféle tanítást és gyűjteményt. Ezzel nemcsak a drága időt veszik el az Írás tanulmányozásától, hanem az isteni Ige tiszta megismerése is elvész. Ez volt a

¹ Geschichte des Pietismus. 1–3. Bonn, 1880–1886.

² Aland: Ph. J. Spener und die Anfänge des Pietismus. Pietismus und Neuzeit 4 (1979) 155–189.; Wallmann: Spener-Studien. Antwort auf Kurt Aland. ZThK 77 (1980) 69–105.; Aland: Spener – Schütz – Labadie? ZThK 78 (1981) 206–234.; Wallmann: Pietismus und Chiliasmus. ZThK 78 (1981) 235–266.

³ Magyarul: Istenfélő kívánságok. Ford. Rejtő Mária. Primo Kiadó, 1993.

véleményünk, amikor a Bibliát elkezdjük németre fordítani, azt reméltük, hogy kevesebbet írnak majd, és az Igét jobban tanulmányozzák és olvassák, hogy minden más írás magához az Igéhez irányítson, mert semmiféle írás nem magasabb és jobb, mint a Szentírás, amit maga Isten készített. Aki ebben az időben a könyveimet akarja, semmi áron ne legyen akadállyá ez magának az Igének tanulmányozásában.» Másutt is hasonlóan ír⁴.

Spener valóban nemcsak idézte, hanem ismerte is Luther írásait. A strasbourgi egyetem azzal tűnt ki a lutheránus ortodoxia táborán belül, hogy a reformátor műveinek összkiadása itt mindennapi olvasmány volt. Professzora, Conrad Dannhauer ösztönzésére Spener is ezen az úton indult el, sőt vásárolt is magának egy altenburgi Luther-kiadást, s frankfurti éve alatt ezt módszeresen kijegyzetelte. Azt tervezte, hogy Luther exegetikai fejtegetéseiből egy óriási, mintegy tízkötetes biblia-magyarázatot állít össze, ám műve végül kéziratban maradt. Vállalkozása hasonlított Abraham Calov Biblia illustrata című, ekkoriban megjelent könyvéhez, melyben a szerző a nehezebb helyeket Luther-idézetekkel igyekezett megvilágítani, ám Spener módszere gyökeresen más volt. Nem a textushoz keresett magyarázatot, hanem a Luther műveiben föllelhető összes, a Szentírást értelmező helyet rendezte el a bibliai könyvek szerint: munkáját még a modern exegeta is haszonnal forgathatná.

Nem üres frázis tehát az, amit Spener Luther dicséretére, s kortársai kritikájaként írt: „Hasonlítsuk össze drága Lutherünk írásait, amelyekben magyarázza az isteni Igét vagy a keresztyén hittételeket, és más, az ő kora után élt teológusok munkáit, szemben a ma kiadottak nagy részével. Igazán meg fogjuk látni, ha becsületesen el akarjuk ismerni, mennyi lelki erő és a legnagyobb egyszerűségben előadott bölcsesség található Luther írásaiban, és érezhetjük: olyan üresek ezek az újabbak, az emberi pompás ismeretek összeillesztése és mesterkéltné dolgok, sőt kitalált finomkodások (kotnyeleskedő, szemtelen, körmönfont finomkodások) vannak ott, ahol az Írás fölött nem kellene feljebb bölcselkednünk. Nem tudom, hogy a mi megboldogult Luther urunk, ha feltámadna, a mi akadémiánkon is nem büntetné-e meg egyiket-másikat olyanokért, amit a maga idejében a bölcselkedőknek szemére vetett.”⁵

Visszatérve a reformjavaslatokhoz, a hatból csupán kettő hozható közvetlen kapcsolatba Lutherrel, a többi Johann Arndttól származik (bár ezek indoklásából sem hiányoznak a Luther-idézetek). A második javaslat („A lelki papság felállítása és szorgalmas gyakorlása”) lutheri szellemét senki sem vitatja, ám annál inkább kérdéses, hogy fentebb idézett első javaslata az egyéni bibliaolvasás szorgalmazásáról, a bibliaórák bevezetéséről és az egész Biblia (azaz nemcsak a perikópák) használatáról valóban összeegyeztethető-e Luther elképzeléseivel.

Wallmann álláspontja a kérdésben igen eredeti, ám felettébb meggyőző. Vom Katechismuschristentum zum Bibelchristentum című tanulmányában⁶ kétségbe vonja azt az elterjedt elképzelést, hogy Luther lett volna az, aki a nép kezébe adta a Bibliát. Nem, Luther a két Kátét szánta a népnek, s a gazdasági és technikai körülmények nem is engedték meg, hogy a német Biblia már a reformáció korában népkönyvvé legyen. A „kátékereszténységnek” valójában Spener fellépése vetett

⁴ i.m. 55–56.

⁵ i.m. 26.

⁶ In: R. Ziegert (Hg.): Die Zukunft des Schriftprinzips. Bibel im Gespräch 2. Stuttgart, 1994. 30–56. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Wallmann tézise csak a teológusok számára új. Két történész, Richard Gawthrop és Gerald Strauss már 1984-ben megkérdőjelezte Leopold von Ranke klasszikus megállapítását („Luther a nép kezébe adta a Bibliát”). A vita magyarországi visszhangját a Theologiai Szemle 1985/6. számában olvashatjuk. Wallmann érdeme inkább a pozitív megfogalmazásban áll („nem Luther, hanem Spener adta a Bibliát a nép kezébe”).

véget, és csak a pietista bibliaterjesztés megindulásától beszélhetünk „bibliakereszténységről”.

Ezt a szemléletet hatásos számadatokkal támaszthatjuk alá. A Luther-Biblia első száz évében 200 000 példányban jelent meg, Canstein Bibliatársaság már működésének első hét évében (1712–1719) elérte ezt a mennyiséget, s a század végéig kétmillió Bibliát adott el. 1541-ben 3 aranyért, egy mesterlegény két havi béréért lehetett teljes bibliát kapni, 1715-ben már hat garasért, azaz két napszámért vesztették.⁷ A 17. században nem ritka az olyan pap, akinek nincs saját Bibliája (csak az ünnepi epistolákat és evangéliumokat tartalmazó könyvecskéje), a 18. században viszont a Szentírás már majd minden házba eljut.

Wallmann tézise elfogadható, ám finomításra szorul. Jóllehet a parasztháború után Luther belátta, milyen visszaélésekre ad alkalmat, ha ki-ki a maga feje után magyarázza az Írást, s ezért igyekezett tanítani a népet a két Kátéval, ám a parasztháború előtti, fiatal Luther még másképp gondolkodott, s az ő elképzeléseivel igenis összeegyeztethető az, amire Spener felhív a Pia desideria-ban. Nem ez az egyetlen kérdés, amiben Spener a „fiatal” Luther mellett, s az „idős” Luther ellenében foglal állást (ld. a jobb időkre vetett reményét).

A dogmatika és a bibliaértelmezés terén, már nehezebb volna a Luther és Spener közötti hasonlóságokat és különbségeket értékelni, mivel Spener majd minden kérdésben a lutheránus-ortodoxia véleményét osztja. Egy apró momentum mégis megéri a részletes ismertetést, ez Spenernek a lutheri Biblia-előszókhöz való viszonya. Luther teológiai jellegű előszói a 17. századra többé-kevésbé eltűntek a bibliakiadásokból, azaz az oltárra szánt, díszes példányok tartalmazták ugyan őket, de az olvasható méretű kézi, vagy zsebbibliákból hiányoztak, esetleg jeromoszi szellemű bevezetésekkel helyettesítették őket.

Spener lipcsei Bibliája óta (1694) azonban a Római levél lutheri előszava a pietista Bibliák elmaradhatatlan része lesz. Ebben az előszóban azt hangsúlyozza Luther, hogy Pál szavait nem értelmezhetjük másként, mint ahogy Pál maga értette őket (s ezzel megteszi az első lépést a történeti kritika felé). Hadd idézzek néhány mondatot az előszó magyar fordításából: „Ez a levél az Új Testamentomnak leg-főbb része, és leg-tisztább Evangéliom, melly méltó, hogy minden keresztény ne csak szórúl szóra tudja; hanem minden-nap azt forgassa, és azzal mint mindennapi lelki kenyérrel éljen. Soha senki eleget sem fölösleg nem olvashatja azt, se nem gondolkodhatik arról; mert mennél többet elmélkednék valaki abban, annál több gyönyörűségét és édességét érezné. Mindenekokáért én-is Istentől adatott tsekély ajándékom szerint, ezen elől-járó-beszédem által valami utat akarok mutatni, hogy azt az olvasó annál jobban megérthesse. Mert ekoráig külömbféle sovány glossákkal és tsatsogásokkal inkább meg-homályosított, noha magában tiszta világosság, majd az egész sz. írásnak meg-világosítására. Elsőben pedig értenünk kell, mit ért sz. Pál az igék által: Törvény, Bűn, Kegyelem, Hit, Igazság, Test, Lélek, s a t. külömben az olvasás nem használ ... Ez igéknek ilyen értelme nélkül se ezen levelet nem érthedd, se az egész sz. Írásnak egyéb könyveit. Ojjad azért magadat mind azoktól a tanítóktól, kik másképen élnek ezekkel az igékkel: Ám akárki légyen, ha Origenes, Ambrus, Hieronimus, Agoston, és ezekhez hasonlók, vagy ezeknél tekéntetesebbek lesznek-is.”⁸

⁷ G. Hammer: Die Luther-Bibel. Entstehung und Weg eines Volksbuches, Stuttgart, 1980. 32.

⁸ Bárány Györgyék fordítása. A mi Urunk Jesus Kristusnak Új Testamentuma. Lauban, 1754. 709, 716. Tudtommal a kérdéses előszónak sokáig ez volt az egyetlen magyar fordítása. Új fordítása a Magyar Luther Könyvek második kötetében jelent meg: Luther Márton Előszók a Szentírás könyve-éhez. Ford. Szita Szilvia. Bp. 1995. 128–143.

Befejezésül vessünk egy pillantást a magyarországi pietizmusra: Találkozunk-e bibliaórákkal? Beszélhetünk-e „bibliakereszténységről”? Érződik-e a speneri Luther-recepció hatása?

A bibliaórák a Carolina Resolúciónak köszönhetők létrejöttüket, mely a nyilvános vallásgyakorlatot ugyan korlátozta, de áhítatoskönyvek magányos olvasását megengedte. Sartoris János így ajánlja olvasóinak Arndt-fordítását: „Mindazáltal ha valaki az ő Vasárnapi vagy Innepi buzgóságának előbb mozdítására az Evangeliumokhoz illendő matériát akar olvasni, annak számára akarván kedveskedni, ezen könyvet a Vasárnapokra s innepekre fel osztottam. El olvasván ezért az Evangeliumot az új Testamentumból vagy Bibliából, fogjad azokat a Részeket, mellyek arra a napra rendeltettek, a mint az hátra tétetett Laistromból ki tetszik, olvassad magadnak és tselédednek javára, mondj egynéhány éneket és imádságot, vagy a mit olvastál magad szavaiba foglald be, és terjeszd Isten elébe, így a Szent napokat héjában nem töltötted, ha bátor vagy az időnek alkalmatlansága és más Isten előtt téged menthető okok miatt az Úr házába nem mehettél.”⁹ A speneri program (a prédikáció meghallgatása után az egész Írás olvasása és közös megbeszélése) és annak magyarországi megvalósulása (nyilvános istentisztelet hiányában a perikópáknak, majd az áhítatos könyv kijelölt szakaszainak felolvasása) közötti különbség ebből a pár mondatból nyilvánvaló.

A széles körű bibliaterjesztésnek Magyarországon ismert akadályai voltak. Bár a 18. században – részben a pietizmus hatására – nálunk is megszorodtak a biblia-kiadások, a kínálat szűkösége folytán mégis magasak maradtak az árak: volt, aki 20 forintot fizetett egy teljes Bibliáért.¹⁰ Valamivel könnyebben lehetett kátéhoz, énekeskönyvhöz vagy Újszövetséghez jutni. A „Bibelchristentum” itt még vagy száz évig várat majd magára.

A Luther-idézetek a magyar teológiai irodalomból sem hiányoznak, de eleink inkább csak másodkézből ismerték Luther műveit, az idézetek kimutathatóan népszerű citátumgyűjteményekből származnak. A speneri Luther-recepciónak mégis akad magyarországi gyümölcse: éspedig a Római levélhez írott Luther-előszó imént idézett fordítása, mely Szeniczai Bárány György és munkatársai Újszövetségéből – mint pietista bibliakiadásból – sem hiányozhatott. Igen nagy kár, hogy a pietizmus ezen hozadéka a későbbi Bibliákba nem került bele, s Luther útmutatása hosszú időre feledésbe merült.

⁹ Arndt Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei. Jena, 1741. Előljáró beszéd.

¹⁰ Historischer Vorbericht, Lauban, 1758. 24.